

Tetovaná lidská kůže a preparovaná hlava: lekce z vystavování dějin

Václav Sixta

esej

Tattooed Human Skin And Dissected Head: Lessons In Exhibiting History

Abstract: The paper deals with the recently opened permanent exhibition of the Army Museum Žižkov, specifically its presentation of the topic of holocaust. The approaches used in the exhibition are put into the context of the development of exhibiting atrocities, genocide and human remains from the 1950's to the contemporary museology. The Army Museum approach to the topic is put into comparison with other similar European museum institutions and holocaust memorials.

Keywords: Army Museum Žižkov, holocaust, museum presentation, human remains, exhibiting atrocity

Muzejní expozice jsou součástí celospolečenské diskuse o minulosti stejně jako historické filmy, knihy nebo oslavy výročí. Otevření nových expozic je vždy událostí, které má smysl věnovat pozornost, protože ty jsou nejen zrcadlem stavu dané instituce a jejích podmínek, ale také prostorem, kde se setkává odborné poznání s rodinnou pamětí, aktuálními společensko-politickými tématy a různorodými představami o dějinách a identitě usazenými v kultuře vzpomínání. V následujícím textu se zaměřím na stálé expozice Armádního muzea Žižkov. Přesněji řečeno na jejich část věnovanou holokaustu, protože její ztvárnění se dotýká základních principů toho, jak přistupovat k vystavování tragických událostí dějin.

Expozice otevřené po čtyřleté rekonstrukci 28. října 2022 pokrývají vojenské dějiny od nejstarších archeologických nálezů až po současnost. Návštěvník může projít tři patra chronologicky uspořádaných celků. Ty nabízejí především extenzivní vyskladnění depozitářů muzea do výstavních sálů. Ve vitrínách tak vidíme především zbraně, uniformy, vyznamenání, modernější zbraně a v závěru opět další zbraně a vojenskou techniku. S blížící se současností se zvyšuje počet dobových archivních filmů. Návštěvník si tak může velmi

dobře udělat představu o tom, co má muzeum ve svých depozitářích, protože snaha prezentovat co největší část sbírky je zcela nepřehlédnutelná.

Ve zkratce můžeme říci, že expozice prezentují dějiny tak, jak jsme na ně zvyklí: česky etnocentricky, s předvídatelným střídáním šťastných a nešťastných období českého státu. To je nejviditelnější v částech věnovaných oběma světovým válkám, které jsou v expozicích dominantně líčeny českou perspektivou. V centru pozornosti expozic jako celku je však zejména vojenská technika a její fungování (na několika místech se dozvíme, jak se ze kterého druhu zbraně střílelo). Zbraně v jejich čisté podobě, zavěšené v nových vitrínách, profesionálně nasvícené jako estetické objekty, představují základní prvek expozice. Způsoby vystavování válečných konfliktů a jejich proměny by byly námětem na samostatný text. To, co však nelze z následujících důvodů pominout, je část věnovaná holokaustu.

Holokaust pohledem pachatelů

Celkově velmi rozsáhlé expozice obsahují také část věnovanou holokaustu. Armádní muzeum není jediným muzeem svého druhu, které holokaust zařazuje

Mgr. Václav Sixta, Ph.D.
Ústav českých dějin
Filozofická fakulta
Univerzity Karlovy
vaclav.sixta@ff.cuni.cz

k tématu druhé světové války. Mohli bychom v této souvislosti zmínit například Muzeum druhé světové války v Gdaňsku nebo Vojensko-historické muzeum v Drážďanech. Na Žižkově nalezneme úzkou místnost s imitací zamřížovaného okna železničního vagónu, sadou textů o průběhu holokaustu, počtu a složení obětí či o jednotlivých koncentračních a vyhlazovacích táborech. Z reproduktorů zní smuteční hudba a doprovází filmovou smyčku ikonických záběrů spojených s holokaustem, doplněné o několik kufrů. U těchto kufrů nelze s jistotou rozpoznat, zda jde o dekoraci, či skutečně patřily některé z obětí holokaustu, protože nejsou opatřeny popiskou, a ani žádný z dalších prvků této instalace na tuto otázku nevrhá světlo. V kontrastu k rozsahu expozic je zřejmé, že jde o marginální téma, které lze snadno během procházení výstavních sálů minout. Na druhou stranu leták, který návštěvník obdrží u vstupu, zařazuje toto téma mezi osm významných míst v expozicích.

Skutečný problém nastává s vystavenými předměty. Ty jsou následující: látkové židovské hvězdy, židovská modlitební kniha a čepice, plechovka od Cyklonu B, obušek a čepice dozorce, vzorník pro určování čistoty rasy, cedule s nápisem „v arizaci“ a cedule oznamující omezení nákupní doby pro židy, bankovky z Terezína a nakonec předměty s popisem: „Tetovaná lidská kůže a preparovaná hlava, koncentrační tábor Buchenwald, 40. léta 20. století“.

Za prvé je třeba podtrhnout, že většina předmětů zastupuje perspektivu pachatelů. Pomůcky pro určování rasy, cedule či židovské hvězdy vznikly jako nástroj perzekuce, vyloučení a ve výsledku vyvraždění většiny židovského obyvatelstva z iniciativy pachatelů, ať již byli součástí nacistického aparátu, nebo s ním spolupracovali v jednotlivých okupovaných zemích. O životě obětí před druhou světovou válkou, jejich reakcích na zvyšující se tlak či možnostech odporu se nedozvíme z expozice nic. Jediný artefakt, který je věnován obětem – modlitební kniha a čepice, zdůrazňuje odlišnost židů od tehdejší

společnosti, tolik využívanou nacistickou propagandou.

Samostatné téma pak představují tělesné pozůstatky z Buchenwaldu. Ty jsou vystaveny stejným způsobem jako ostatní předměty a informativní text popisky zde vyznívá nemálo cynicky. Nehledě na to, že v kombinaci se vzorníkem pro určování čistoty rasy se tato kompozice nebezpečně (a nepochybně nezamýšleně) přibližuje nacistickému způsobu prezentace rasové teorie. To bylo často založeno právě na konfrontaci zdánlivě neutrálního „vědecky podloženého“ stavu s příklady různých „deformací“ či jinak odlišných těl.¹

Návštěvník se nedozví nic o tom, kdo byly oběti, jak dané předměty vznikly. Nevíme také, jakou roli hrají motivy tetování. Větší z dvojice vystavených kůží má na okraji dvě oka jakoby určená pro založení do kroužkového bloku či alba. O tom, zda jde skutečně o součást většího celku, se nedozvídáme z expozice nic. Nevíme tedy ani, zda tetování vznikla před usmrcením obětí, či po nich. Ze způsobu ochrany speciálním pouzdrzem se dá tušit, že jde o skutečnou lidskou kůži a nikoliv repliku, ale ani tím si nemůžeme být zcela jisti.

Vystavit tímto způsobem lidské ostatky reprodukuje poníženi a vyloučení, které oběti zažily již za svých životů a jež vyvrcholilo jejich uvězněním a smrtí v koncentračním táboře. Tento případ se zároveň dotýká mnoha obecnějších témat spojených s vystavováním soudobých dějin a zejména jejich tragického rozměru. Nemusí jít jen o tělesné pozůstatky, ale o řadu dalších předmětů, které se běžně nachází v muzejních depozitářích. Například různé kusy oděvů nesoucí stopy zranění nebo smrti jejich nositelů či nositelek, zničená vojenská technika, ve které zemřeli lidé, fotografie popravování či ponižování během holokaustu i pozdějších genocid a další.

Ostatky v síti souvislostí

Výše popsaná výstavní situace se dotýká mnohem širší sítě významů a proměn v pojmání holokaustu a tragických

1 Srov. POTTHAST, Jan Björn. *O deportacích, depozitářích a památkách: Ústřední židovské muzeum v Praze 1941–1945. In: Paměť – expozice – ukládání: muzealizace dějin v česko-německo-slovenském kontextu. Praha: Česko-německá komise historiků: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., 2017, s. 21–38.*

historických událostí vůbec. Předně tento typ předmětů má svou vlastní historii. Buchenwald se od 50. let 20. století postupně stával ústředním místem politiky paměti Německé demokratické republiky. Jeho expozice líčily příběh o antifašismu komunistické strany a o kapitalistické Spolkové republice Německo jako fašistickém a imperialistickém státu. Součástí expozic byly právě i různými způsoby preparované části těl obětí, které měly ilustrovat hrůzy nacistického teroru. Buchenwald byl po celou dobu existence NDR cílem povinných školních návštěv, oficiálních pietních aktů a dalších paměťových praktik. Jak ve svém výzkumu doložila Doreen Pastor, dnes starší generace německých návštěvníků památníků holokaustu vzpomíná právě na vystavené lidské ostatky v Buchenwaldu jako na symbol tehdejší politiky paměti.² Zdá se tedy, že současná podoba expozice nereflektovaně přebírá kurátorské postupy politiky paměti NDR, když dává na odiv preparáty z tohoto koncentračního tábora. V odborné literatuře jsou jak preparované hlavy, tak tetovaná lidská kůže taktéž spojovány nejčastěji s Buchenwaldem.³ Tyto předměty zde byly nalezeny a bezprostředně po osvobození tábora s nimi byli obyvatelé nedalekého Weimaru konfrontováni jakožto s důkazy nacistických zvěrstev. Mezi nimi byly i preparované hlavy dvou polských uprchlíků, kteří byli dopadeni a následně popraveni. Impuls ke vzniku těchto artefaktů bývá připisován manželce Karla-Otto Kocha, velitele nacistických koncentračních táborů Buchenwald (1937–1941) a Majdanek (1941–1943), nicméně se tato skutečnost nepodařilo spolehlivě prokázat. Jedna z těchto hlav byla také spolu s kusem potetované kůže použita během Norimberských procesů jako ilustrační dokument a ve své době se stala ikonou pro nacistické hrůzy. Od té doby jsou uloženy v National Archives v USA. Nejednalo se však o předměty totožné s exponáty vystavené v Armádním muzeu na Žižkově. O okolnostech vzniku, nálezu a dosavadního vystavování těchto konkrétních artefaktů se v expozici nedozvídáme nic.

Nejde však jen o historii samotných artefaktů. V posledních přibližně deseti letech prošly výraznou proměnou způsobu vystavování holokaustu. Impulzem k těmto změnám byly jak nové poznatky v historickém výzkumu, tak větší pozornost odborné komunity zaměřená na muzea jako významná média paměti. Podívali jsme se na většinu expozic na místech bývalých koncentračních táborů, zjistíme, že mají expozice mladší desíti let, včetně Buchenwaldu, který aktuální expozici otevřel v dubnu 2016. Mezi jejich společné rysy patří mimo jiné větší důraz na individualizaci obětí a na jejich vlastní záměry a jednání. Lidé, kteří zahynuli v rámci nacistické perzekuce, již nejsou prezentováni jako masa obětí, ale jako jednotlivci, kteří před nástupem nacismu žili plnohodnotný rodinný i občanský život a postupující represí se snažili aktivně čelit.

Zatímco první přístup dobře reprezentují hromady kufrů či brýlí z Památníku Auschwitz-Birkenau (ty však spíše zachycují nálezkovou situaci než promyšlenou kurátorskou instalaci), druhý pracuje spíše s příběhy jednotlivců, které jsou spojeny s konkrétním kufrem (Muzeum druhé světové války v Gdaňsku), či vlastnoručně vyrobenou lžící (Památník Buchenwald). Skrze kombinaci předmětů z koncentračního tábora, pamětnických svědectví a dalších dokumentů tak oběti v expozicích představují komplexní lidské bytosti s příběhy, které časově překračují období 1939 (respektive 1933) – 1945.

Snad nejvíce v této oblasti zastarala tzv. pedagogika šoku. Tedy představa, že emoce vzbuzené u návštěvníků vystavením co nejbrutálnějšího násilí, povedou k empatii s oběťmi a změně postojů návštěvníků. Nejen, že neplatí přímá úměra mezi mírou šoku a vzdělávacím efektem, ale také s tímto způsobem prezentace holokaustu dochází často k reprodukci nacistické propagandy a vidění světa.⁴ Typicky vystavování fotografií svlečených obětí, stojících na okraji masového hrobu očekávajících zastřelení, představuje z tohoto úhlu pohledu reprodukci jejich ponižující situace. Podobně bychom mohli mluvit například o známých fotografiích

2 PASTOR, Doreen. *Tourism and memory: visitor experiences of the Nazi and GDR past*. Abingdon, Oxon: Routledge

2022, s. 21–22 a 88–89.

3 DOUGLAS, Lawrence.

The Shrunken Head of Buchenwald: Icons of Atrocity at Nuremberg.

Representations, 1998, č. 63, s. 39–64. Dostupné z: <https://doi.org/10.2307/2902917>

4 KANSTEINER, Wulf. *The Holocaust in the 21st Century: Digital Anxiety, Transnational Cosmopolitanism, and Never Again Genocide Without Memory*. In: *Digital Memory Studies*. Abingdon, Oxon: Routledge, 2018, s. 110–140.

stříhání vousů a vlasů ortodoxním židům. Oba případy spojuje fakt, že oběti jsou zde prezentovány již zmíněným pohledem pachatelů. Byli to právě nejčastěji vojáci, provádějící transport či přímo popravy, kteří fotografie pořídili. Právě z tohoto důvodu se v posledních letech klade zvýšený důraz na výzkum původu sbírkových předmětů a jeho výsledky jsou často součástí prezentace v expozici. V souvislosti s Armádním muzeem Žižkov se tak můžeme ptát, zda se modlitební kniha dostala do sbírek jako součást zabaveného majetku transportovaných židů, nebo jiným způsobem.⁵ Ještě palčivěji otázka po původu předmětů vyznívá v případě vystavených částí těl.

Pokud se budeme držet srovnání s muzei, která se soustředí na vojenské dějiny, pak nejvíce kontrastuje izolovanost holokaustu v Armádním muzeu Žižkov.⁶ Všechna výše zmiňovaná muzea holokaust zahrnují, ale nikoliv jako oddělené téma, nýbrž jako integrální součást tematických celků expozic. V Gdaňsku tak má sice holokaust vlastní část expozice, ale zároveň je součástí kapitoly nazvané „Teror“ vedle nucené práce, deportací či masakrů na východní frontě.⁷ Drážďanské vojensko-historické muzeum dokonce nevěnuje holokaustu zvláštní část expozice, ale předměty s ním spjaté vystavuje v částech chronologické expozice 1914–1945 a v tematických sekcích „Válka a utrpení“ nebo „Politika a užití síly“.⁸ Holokaust je tak součástí antropologie války, nejčastěji ve spojení s totální válkou na východní frontě na území tzv. *bloodlands*.⁹ V pražském muzeu je tato kapitola spíše drobnou odbočkou, která není spojena s hlavní linkou expozice jinak, než že sousedí s tématem druhé světové války.

Vystavování tělesných pozůstatků má v muzejním prostředí ještě jednu nepominutelnou souvislost. Místy největší koncentrace tohoto typu exponátů byla etnologická, antropologická a zejména koloniální muzea, která vystavovala celá těla nebo jejich části jako součást prezentace „orientálních“ kultur. Tyto expozice z dnešního pohledu přispívaly k upevnění představ o nadřazenosti Evropy nad

obyvateli ostatních světadílů a legitimizovaly násilí spojené s koloniálními výboji. Ostatně v době, kdy se zástupci Spojenců v Norimberku pohoršovali nad nacistickými preparáty, stejným způsobem zpracované ostatky byly vystaveny mimo jiné v Pitt Rivers Museum v Oxfordu, kam se dostaly jako válečné trofeje z Ekvádoru.¹⁰ Tato část muzejní historie prošla a stále prochází diskusí, avšak narazit na lidské ostatky dané na odiv divákovi bez patřičného kontextu či důstojné instalace zneumožňující voyeurský, nekritický pohled je postupně stále obtížnější. Zde vstupují do hry jak právní aspekty celého problému – když je možné ostatky navrátit pozůstalým, tak různé kurátorské strategie. Můžeme se tak například setkat se zakrytím mumifikovaného těla poloprůhlednou folií (např. výstava „Rassismus. Die Erfindung von Menschenrassen“ v Německém muzeu Hygieny 19. 5. 2018 – 6. 1. 2019), vystavením celého příběhu předmětu od jeho vzniku přes okolnosti zařazení do sbírek po jeho současnou interpretaci či prezentaci jeho místa ve starších expozicích například prostřednictvím fotografie. Těmito a dalšími podobnými postupy lze srozumitelným způsobem zviditelnit, v čem spočívá citlivost těchto artefaktů, a podpořit návštěvníky v porozumění etickým i historickým aspektům jejich existence a vystavení. Ostatně také Mezinárodní rada muzeí ve svém etickém kodexu věnuje průběžnou pozornost nakládání s lidskými ostatky, se kterými má být nakládáno důstojně a s přihlédnutím k hodnotám, víře a zvykům společenství jejich původu.¹¹

Nejen materiální podstata vystavených exponátů, ale i stručná archeologie významů s nimi spojených dokládá, že spolu s těmito předměty vždy vystavujeme i to nejobtížnější z evropské moderní historie. Kurátoři tohoto druhu exponátů se vždy chtě nechtě vztahují k tomu, na koho se v tomto období v symbolické rovině i sociální praxi vztahovala lidská práva a jak k uznání lidské důstojnosti přispívaly muzejní instituce. Nové expozice v Armádním muzeu Žižkov jsou bezesporu atraktivnější a aktuálnější, než

5 Jak píše Jan Björn Potthast, náboženské předměty zabavené deportovaným židům byly v Protektorátu Čechy a Morava systematicky soustředovány v Ústředním židovském muzeu. Srov. POTTHAST, Jan Björn. *Op. cit.*, s. 21–38.

6 Srov. JAEGER, Stephan. *The Holocaust and Perpetration in War Museums. In: The Second World War in the Twenty-First-Century Museum: From Narrative, Memory, and Experience to Experientiality.* Berlin, Boston: De Gruyter, 2020, s. 221.

7 Srov. Muzeum II Wojny Światowej, *Catalogue of the permanent exhibition, Gdańsk 2016.*

8 PIEKEN, Gorch a ROGG, Mathias (eds.). *Militärhistorischesmuseum Dresden Exhibition Guide.* Dresden: Sandstein Verlag, 2012, s. 28 a 96.

9 SNYDER, Timothy. *Krvavé země: Evropa mezi Hitlerem a Stalinem.* Praha: Paseka, 2022.

10 DOUGLAS, Lawrence. *Op. cit.*, s. 39–64. Dnes je toto muzeum oceňovanou institucí za to, že do své činnosti funkčně zapracovala principy dekolonizace. Lidské ostatky již v expozicích nenalezneme.

11 ICOM Code of Ethics for Museum 2018. Dostupné z: <https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/ICOM-code-En-web.pdf>

byla původní podoba před rekonstrukcí. V tomto ohledu je třeba uznat obrovské množství práce, které za celým podnikem stojí. Příklad expozice holokaustu však ukazuje, že ve chvíli, kdy o expozici uvažujeme pouze jako o „prezentaci sbírky“, může nezamýšleně dojít k eticky problematickému zpracování daného tématu, respektive vystavení konkrétních předmětů.

Průběžné upravování stálých expozic v reakcích na nové poznatky o původu jejich předmětů a ve snaze vyrovnat se s vlastním podílem na historických křivdách je v muzeích častou praxí. Díky tomu je k dispozici řada řešení, která by mohla být vhodná i pro expozici holokaustu v Armádním muzeu. Alespoň pozůstatky lidských těl by měly být z expozice na pražském Vítkově odstraněny, nebo reinstalovány tak, aby odpovídaly tragickým okolnostem jejich vzniku a tomu, co reprezentují. Dokud budou tyto předměty zůstat v expozici, stanou se učebnicovým případem toho, jak se muzea podílejí na reprodukci mocenských schémat – v tomto případě v tom nejhorším možném kontextu.

Literatura

POTTHAST, Jan Björn. O deportacích, depozitářích a památkách: Ústřední židovské muzeum v Praze 1941–1945. In:

Paměť – expozice – ukládání: muzealizace dějin v česko-německo-slovenském kontextu. Praha: Česko-německá komise historiků: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., 2017, s. 21–38.

PASTOR, Doreen. *Tourism and memory: visitor experiences of the Nazi and GDR past*. Abingdon, Oxon: Routledge 2022.

DOUGLAS, Lawrence. The Shrunken Head of Buchenwald: Icons of Atrocity at Nuremberg. *Representations*, 1998, č. 63, s. 39–64. Dostupné z: <https://doi.org/10.2307/2902917>

KANSTEINER, Wulf. The Holocaust in the 21st Century: Digital Anxiety, Transnational Cosmopolitanism, and Never Again Genocide Without Memory. In: *Digital Memory Studies*. Abingdon, Oxon: Routledge, 2018, s. 110–140.

JAEGER, Stephan. The Holocaust and Perpetration in War Museums. In: *The Second World War in the Twenty-First-Century Museum: From Narrative, Memory, and Experience to Experientiality*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2020.

PIEKEN, Gorch a ROGG, Mathias (eds.). *Militärhistorischesmuseum Dresden Exhibition Guide*. Dresden: Sandstein Verlag, 2012.

SNYDER, Timothy. *Krvavé země: Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*. Praha: Paseka, 2022.